

TÜRKÇEDE KIPLİK ANLAMININ BELİRSİZLİĞİ VE ANLAMSAL ROLLER

Zeynep Erk Emeksiz

Özet

Bu çalışmanın amacı Türkçede yükümlülük ve bilgisellik kiplikleri arası anlamsal geçişimi bir anlamsal sınırlılık oluşturan anlamsal rol yükleme açısından betimlemektir. Çalışmanın temel iddiası şudur: Türkçede yükümlülük işaretleyen -mAll biçiminin basit yüklemelerde dolaysız kılıcı özne olduğunda yükümlülük kipliği içinde zorunluluk ile öneri arasında çok anlamlıdır (polysemious). Zorunluk ile öneri arasındaki anlamsal belirsizlik ise edimsel düzlemde, şematik bilgiye dayalı olarak çözülebilir. Özne dolaylı olduğunda ise -mAll tek anlamlıdır ve yalnızca zorunluluk işaretler. Ol- koşacı ile kurulan adcıl yüklemelerde ise -mAll yükümlülük kipliği ile bilgisel kiplik arasında çift anlamlıdır (ambiguous). Çift anlamlılık öznenin yüklendiği anlamsal role göre çözülebilir. Öznenin 'etkilenen' rolü üstlendiği durumlarda bilgisel kiplik; öznenin kılıcı olduğu durumlarda ise yükümlülük kipliği belirginleşir.

Anahtar sözcükler: Kiplik, Çok Anlamlılık, Çift Anlamlılık, Anlamsal Rol.

MODAL INDETERMINACY AND SEMATIC ROLES IN TURKISH

Abstract

This study aims at describing the disambiguation of modal meanings in terms of the semantic roles assigned. The basic claim of this work is that the morpheme -mAll is polysemious in the deontic domain when there is an agent as the subject that one can impose an action. There are two deontic interpretations with agent subjects: Obligation and suggestion. However, the morpheme -mAll becomes monosemious with 'obligation' when there is an indirect subject. This morpheme becomes ambiguous between deontic and epistemic interpretations when it is attached to complex and nominal predicates with the verb 'ol'. The meaning is disambiguated in relation to the semantic role assigned to the subject. The deontic interpretation is forced when the subject is assigned to 'patient role'.

Key words: Modality, Polysemy, Ambiguity, Semantic Roles.

1. Giriş

Felsefe ve dilbilim alanlarında en çok tartışılan konulardan biri kiplik işaretleyen dilbilgisel yapılar arasındaki türetimsel ilişkidir. Pek çok dilde olduğu gibi Türkçede de -Abil, -Ar, -mİş, -mAll, -AcAk kip biçimleri tümcede hem bilgisellik hem de yükümlülük kipliklerini işaretlemek için kullanılabilir:

1. Emrah yarın gidebilir.

(1) iki eklenti taşımaktadır: ‘Emrah’ın gitmesine izin veriyorum’ eklentisi yükümlülük kipliğini (deontic modality) işaretler ve izin verme işlevini yerine getirir. ‘Ahmet’in bu işi yapabilme kapasitesi/olasılığı var’ eklentisi ise bilgiseldir (epistemic) ve olasılık gösterir.

Dahası, bir kip biçimi aynı kiplik altında iki farklı anlamda da kullanılabilir. (2)’de ve (3)’te -mAll yükümlülük kipliği altında sırasıyla önerme ve zorunluluk işaretlemektedir:

2. Bu filmi izlemelisin.
3. Ders çalışmalısın.

Bu anlamsal türetim alan yazında daha çok bilgi ve yükümlülük arasındaki türetime izin veren kaynak (Papafragou, 2000), anlamsal türetimin yönü (Traugott, 2001; Hopper and Traugott, 2003), belirsizliğin yorumlama sürecinde çözülmesi (Coates, 1990; Frawley, 1992; Papafragou, 2000; Barbiers, 2002) açısından ele alınmaktadır. ‘Emrah yarın gidebilir’ gibi bir sözcede yükümlülük veya bilgi kipliklerinden birinin belirginleşmesi alanyazında daha çok edimsel bir sorun olarak betimlenmekte ve bağlam bağımlı çözümler önerilmektedir* (Coates, 1983; Wilson ve Sperber, 1992; Matsui, 1995). Bu çalışmada alanyazındaki yaklaşımlardan farklı olarak kiplik türetimi anlamsal yapı açısından ele alınacak ve kiplik anlamının oluşumunda edimsel koşulların yanı sıra, eylemin yüklediği rolün de anlamsal bir sınırlılık oluşturduğu iddia edilecektir. Bu iddiaya bir ön gözlem oluşturmak üzere (4) ve (5) ve (6)’da sunulan tümcelere bakalım:

4. Emrah ders çalışmalı.
5. Emrah hasta olmalı.
6. Paketler bugün eline geçmeli.

---

* Uygunluk (Relevance) kuramı bağlam bağımlı çözümler öneren kuramların öncülerinden biridir. Bağlamın hangi şartlarda anlam belirleyici olduğu bu kuramda ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Uygunluk kuramı ile ilgili bilgi Wilson ve Sperber (1992)’de bulunabilir.

(4) ve (5) belirli bağlamlarda birden çok okuma alabilirken (6) yalnızca yükümlülük kipliği okuması alabilmektedir. Bu sözceler arasında sözdizimsel farklılık (4) ve (5)'in dilbilgisel öznelerinin oluşu; (6)'da ise yüzeyde dilbilgisel bir öznenin olmayışıdır. (6)'da mantıksal bir özne olarak bu eylemi yerine getirebilecek X kişinin olduğu söylenebilir. Anlamsal olarak, (4) ve (5)'te sunulan tümcelerde 'Emrah' kılıcı' ve 'etkilenen' rolleri yüklenebilirken (6)'da mantıksal özne yalnızca 'kılıcı' olabilmektedir. Bu ön gözlem bize yükümlülükten bilgi kipliği anlamsal türetiminin her durumda mümkün olmadığını göstermektedir. Öyleyse, kiplik çözümlemesinde anlamsal türetimi tanımlayabilmek için şu sorunun da yanıtlanması gerekmektedir: Kip işaretleyen yapılar arasındaki türetimsel ilişkinin engellendiği durumlar var mıdır? Varsa dilsel sınırlayıcılar nelerdir?

Çalışmaya temel oluşturmak üzere 2. Bölümde kip ve kiplik kuramları ve anlamsal belirsizlik kısaca ele alınacak, 3. Bölümde Türkçede yükümlülük kipliğinin dilbilgisel ve sözcüksel biçimleri betimlenecektir. Çalışmanın 4. Bölümünde anlamsal bir sınırlılık olarak anlamsal rol yükleme ele alınacaktır.

2. Kiplik ve kip nedir?

Kiplik genel bir tanımla dillerde anlamın doğruluk değeri açısından olasılık veya gereklilik olarak kodlanmasıdır. Kiefer (1994) kipliği bir önermenin doğruluk değerinin olası dünyalarda göreceli geçerliğinin sağlanması olarak tanımlar. Kiplik mantığında kiplik önermesi ya olasılık (bilgisel kiplik) ya da gereklilik (yükümlülük) yansıtır. Lyons'a (1977) göre önermenin içerdiği yargının görece doğruluğunu yansıtan bilgiselliğin kaynağı bilgi ve inançlardır. Yükümlülük ise bir eylemin bir otorite tarafından görevli kılınan kişilerin uygulaması beklenen eylemlerin olasılığı ya da gerekliliği ile ilgilidir. Bu nedenle bilgisellik yargılarıyla, yükümlülük eylemlerle yansıtılır. Yükümlülüğün kaynağı bu durumda otorite olan kişilerin, ahlakın, toplumun, dinin belirlediği ilkelerdir.

Palmer (1986) ve Bybee'ye göre (1994) kiplik ve kip arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. Kiplik önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil tüm tümceyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan *anlamsal bir ulamdır* ve bu nedenle tek bir dilbilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise bu anlamsal ulamın dilbilgiselleşmiş biçimidir. Bu ayrım kavramsal zaman (time) ve dilbilgisel zaman (tense) ayrımına benzer. Zaman ve kiplik kavramsal yapılara; dilbilgisel zaman ve kip dilbilgisel yapılara karşılık gelir. Tıpkı zaman gibi kiplik de kip dışında diğer dilsel araçlarla işaretlenebilir. Belirteçler, eylemler, sıfatlar, adlar ve söylem birimleri bu işlevle kullanılabilir:

1. Belirteçler : Yarın **belki** ayrılırım.

Yarın **kesin/ mutlaka** ayrılırım.

2. Eylemler : **Sanırım** Hasan mutsuz.
Hasan'ın mutsuz olduğunu **biliyorum**.
Hasan'ın yarın gitmesi **gerekir**.
Evden ayrılmana **izin vermiyorum**.
3. Sıfatlar : Hasan'ın gitmesi **şart / lazım/ gerekli/ zorunlu**
Hasan'ın gitmesi **mümkün/ olası**
4. Adlar : Hasan'ın yarın ayrılma **ihtimali/ olasılığı / zorunluluğu** var.
5. Söylem birimleri: **Meğer, sanki, belki de, güya, herhalde, bence, nasılsa**

Temelde iki tür kiplikten söz edebiliriz: Bilgi ve yükümlülük kipliği. *Bilgi kipliği* konuşmacının bir önermenin doğruluk derecesini göreceli bir biçimde aktarmasıdır. Palmer'a göre yargı içeren bu kiplik 'önerme kipliğidir' ve konuşmacının yargısının kesinlik derecesine göre olası veya gerekli olarak doğrudur. Öyleyse, bilgi kipliği bilgisel olasılık ve bilgisel gereklilik olarak iki biçimde ele alınabilir. Örneğin Türkçede -Abil yargının kesinlik derecesinin düşük olduğunu; -mAll ise konuşmacının yargısının kesinlik değerinin yüksek olduğunu gösterir. Palmer, olası ve gerekli bilgiselliğin yanında tanıtısalığı da bilgisel olarak ele alır. *Yükümlülük* ise 'olay kipliğidir' ve edici üzerindeki yaptırımın zayıf veya güçlü bir biçimde yansıtılmasına bağlı olarak olası (izin verme) ve gerekli (zorunluluk) yükümlülük ile ilgilidir. İzin verme, zorunlu kılma, emretme, söz eylemleri bu kiplikle yansıtılır. Ayrıca öneri, istek ve niyet bildirme de yükümlülük başlığı altında görülmektedir.

Alanyazında yükümlülük ve bilgisellik için farklı sınıflandırmalar ve adlandırmalar bulunmaktadır. Bybee ve Fleischman (1995) üst bir sınıflandırmayla bir eylemin yerine getirilmesi ile ilgili bütün kiplikleri 'kılıcı-merkezli' kiplik olarak adlandırır. Bu nedenle izin, zorunlu kılma, emretme, isteme, söz verme gibi sözeylemlerin yanı sıra eylem odaklı olduğu için yetenek de kılıcı merkezli sınıflandırmasında yer alır. Coates'da (1983) zorunluluk, izin verme ve yeterlilik-yetenek için genel bir terim olarak 'kök' kiplik terimini kullanır.

Sınıflandırmaların farklılaşmasının bir nedeni yeterlik ve yeteneğin bazı dilbilimciler tarafından ayrıştırılması, kimileri tarafından bir görülmesiyle ilgilidir. Von Wright (1951) fiziksel olasılığı ve gerekliliği bilgi ve yükümlülükten ayırarak 'devinim kipliği' tanımlamasını önerir. Devinim kipliği bir eylemin yerine getirilebilmesi için gerekli olan koşulların sağlanmasıyla ilgili olduğundan *durum kipliği* olarak da adlandırılmaktadır. Bu tanımlama Perkins (1983) ve Palmer (1986)'da zenginleştirilerek gerçek dünya yetisi, olasılık, niyet ve isteği de içerir hale getirilmiştir. Ancak Bybee ve Fleischman ve Biber (1999) devinim kipliğinin kiplik mantığı ile sınırlı bir terim olduğu ve insan dillerinin doğasına uygun olma-

dığı gerekçesiyle bu ayrımı reddeder ve yeterliliği bilgisellik çatısı altında ele alır. Aslında aşağıdaki tümcelerde doğal yeti ile yeterlik arasındaki anlamsal farklılık yeterliği başka bir kiplik türü olarak ele almamızı gerektirmektedir. Çünkü bu iki önermenin doğruluk koşulları da zamansal olup olmama açısından farklıdır:

7. Ayşe Almanca konuşabilir.
8. Herkes Almanca bildiği için Ayşe toplantıda Almanca konuşabilir.

(7)'de sunulan önermede Ayşe'nin Almanca konuşabilmesi değişmez bir değerdir. Oysa (8)'de toplantıda Almanca konuşabilmesi diğer katılımcıların Almanca bilmesine bağlıdır.

Bu çalışmada bilgi kipliği konuşmacının yargılarını içeren olası ve gerekli bilgisellik için kullanılacaktır. Yükümlülük ise eylem merkezli olma tanımlaması çerçevesinde bir eylemin yerine getirilmesiyle ilgili yöneltme içeren izin, zorunluluk, emir, öneri söz eylemleri olası veya gerekli sunumları açısından ele alınacaktır.

2.1. Kipliğin temel bileşenleri nelerdir?

Alanyazında her ne kadar kiplik türleri ve geçişim konusunda uzlaşimsal bir sınıflandırma olmasa da kipliğin kavramsal yapısı ve bu yapının bileşenleri konusunda ortak saptamalar bulunmaktadır. Wymann (1996) alanyazında uzlaşimsal olarak tanımlanan bileşenleri şu biçimde sunmaktadır:

Kiplik bileşeni	Kiplik nitelemesi	Kodu
Konuşan	Kiplik öznesi	KÖ
Sunulan durum	Kiplik Önermesi	KÖN
Sunulan durumu yapan/ hakkında olan	Kiplik kılıcısında olan	KK
Konuşanın durum hakkındaki görüşü	Kiplik tutumgörüşü	KT
Görüşün kaynağı	Kiplik kaynağı	KKA

(Wymann, 1996'dan uyarlanmıştır)

Kiplik durumu (önerme) konuşmacı tarafından bir yargı içerir biçimde sunulduğunda kiplik kaynağı konuşmacı ve kiplik türü bilgisel olacaktır. Kiplik durumu bir eylemin yerine getirilmesi ile ilgiliyse ortaya yükümlülük kipliği çıkacaktır.

Ø KÖ Ø KKA Emrah KK yarın gidebilir KÖN

3. Türkçede yükümlülük kipliği

3.1. Sözcüksel Yükümlülük

Gerek: Türkçede var olan en eski kip eylemidir. 8-10. yüzyıl Göktürk ve Uygur metinlerinde ‘kergek, kergeksiz, ne kergek’ biçimleriyle hem eylem hem de sıfat olarak kullanılmıştır. Bugün ‘kergek’ sesletimi Yakut dilinde varlığını anlam daralmasıyla ‘yok olma’ karşılığında sürdürmektedir. Bugün eylem biçimi olan ‘gerek’ ve yüklemcil sıfat biçimi ‘gerekli’ hem yükümlülük hem de bilgisellik için kullanılmaktadır. ‘Odaya bir lamba gerekiyor’ ‘gitmesi gerekiyor’ tümcelerinde yükümlülük; ‘gitmiş olsa gerek’ tümcesinde ise bilgisellik için kullanıldığı görülebilir.

Lazım: Arapçadan Türkçeye geçmiş bir yüklemcil sıfattır. 12. yy Divan-ı Lügat İt Türk sözlüğünde rastlanmamıştır. Ancak 13. yy Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde seyrek de olsa kullanımına rastlanmaktadır. Bu sözcük yalnızca zorunluluk göstermek üzere kullanılmaktadır. Bilgisel anlamı yoktur. ‘Gitmek lazım, görmem lazım’ örneklerinde olduğu gibi.

Zorunda: Yalnızca zorunluluk göstermek için kullanılan bir yüklemcil sıfattır. 20. yy yeni dönem Türkiye Türkçesi türetimidir.

Durumunda: Oldukça yeni bir türetimdir. ‘Gitmek durumundayım’ örneğinde olduğu gibi yalnızca zorunluluk için kullanılmaktadır.

3.2. Dilbilgisel Yükümlülük

-mAll yükümlülük işaretleyen tek çekimsel araçtır. Ergin’in etimolojisine göre bu biçim Eski Anadolu Türkçesinin son döneminde ortaç olan -mA ve sıfattan sıfat türeten biçim -II’nın birleşiminden oluşmuş ve ‘gelecek zaman’ gönderimiyle önce ortaç olarak sonra Osmanlı dönemi metinlerinde gereklilik çekim eki olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bugün Azericede ve Türkmencede hala ortaç biçimine rastlanmaktadır. ‘gitmeli olduk’ ‘gitmeli adam’ örneklerinde gelecek zaman gönderimiyle, ‘gitmeli değilsen’ örneğinde ise yükümlülük anlamında kullanılmaktadır. Yürütmekte olduğumuz bir sıklık çalışmasının ilk verilerine göre Türkiye Türkçesi yazılı metinlerinde -mAll zorunluluk göstermek için en az tercih edilen biçim olarak karşımıza çıkmaktadır ve kullanımı daha çok genel anlamlı edilgen tümcelerde dir. Veriler bu biçimin kullanımının daralmakta olduğunu ve önerme ve istek belirtme için sıklıkla kullanıldığını göstermektedir.

-mAll Türkiye Türkçesinde yükümlülük kipliği alanında hem zorunluluk hem de öneri işaretlemektedir. ‘Bu filmi izlemelisin’ sözcesinde baskın olarak öneri okuması; ‘Ders çalışmalısın’ sözcesinde ise zorunluluk okuması belirgindir. -mAll’nın aynı kiplik alanında birden çok anlam taşıması Emeksiz’e göre (2008) çok anlamlılık (polysemy) olarak ele alınabilir. Çok anlamlı sözcüklerin (burun,

göz, v.b.) çekirdek bir anlamsal özellikten türetilmesi ile -mAll biçiminden iki farklı yükümlülük anlamı türetilmesi arasında bir analogi ilişkisi kurabiliriz. -mAll'dan hem öneri hem de zorunluluk okumasının türetilmesini sağlayan bu çekirdek özellik [+güç]'tür. Bu çok anlamlı türetim 4. Bölümde ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

4. Türkçede kiplik yorumu ve belirsizlik

Alanyazında kiplik arası geçişim daha çok bağlam bağımlı bir dilsel olay olarak ele alınmakta ve çok anlamlılık daha çok edimsel bir düzlemde yorumlanmaktadır. Gerçekten de kipliğin belirgin edimsel özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, yükümlülüğün işlevi bir edicinin yaptırımıyla, öneriyle veya istekle bir edimi gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Bu açıdan kiplik bir söz eylem gibi ele alınabilir ve yükümlülük kipliğinin edimsel (performative) olduğu iddia edilebilir. Ayrıca dünya bilgisi de bir kipliği yorumlamamızda öncü olabilir. Örneğin, dünya bilgimiz film izlemenin zevk için yapıldığını bu nedenle zorunlu olarak yerine getirilebilecek bir eylem olmadığını söyler. Sonuç olarak 'bu filmi izlemelisin' sözcesinde belirgin olan okumanın yaptırımdan çok önerme olduğu çıkarımına varabiliriz. Ancak 'ders çalışmalısın' sözcesinde 'başarılı olmak için ders çalışmak gerekir' dünya bilgisi öncelikli olarak bizim bu sözceyi bir zorunlu bir eylem biçiminde yorumlamamızı sağlar. Buraya kadar sunduğum örneklerin farklı bağlamda farklı okumalar alması da kipliğin yorumlama açısından bağlam bağımlı bir özelliği olduğunu ortaya koymaktadır. (9)'da sunulan 'Herkes toplantılara katılmalı' aşağıdaki bağlamlarda sırasıyla öneri ve zorunluluk yorumları belirginleşmektedir:

9. Herkes toplantılara katılmalı.

(a). Toplantılar çok eğlenceli geçiyor. Herkesin katılmasını öneriyorum.

(b). Çalışanların verimini artırmak için herkes toplantılara katılmak zorunda.

Kip tutumu, kip kaynağı ve kip kılıcısı arasındaki üçlü ilişki hem konuşucunun yargısını belirtmesine hem de yaptırım yüklemesine olanak verir görünmektedir. Bu üçlü arasındaki ilişkiyi belirginleştiren aslında kip durumu hakkındaki şematik bilgimizdir. Örneğin, toplantıya katılmanın kurumsal bir zorunluluk olabileceği hakkındaki bilgimiz bu üçlü arasındaki ilişkiyi yükümlülük olarak yorumlamamızı sağlar. Eğer durumu belirginleştiren zaman, uzam, ve kişi gönderimleri ve koşullar işaretlendiyse belli bir okuma güçlenecek ve en uygun olan anlamlandırılacaktır. 'Okuldaki herkes saat beşteki toplantı katılmalı' tümcesinde zaman, uzam ve kişi gönderimlerinin varlığı yükümlülük okumasını güçlendirmektedir. Ancak bağlamın gönderimsel bilgi açısından zenginleştirilmesi her zaman belli bir okumayı

güçlendirmeyebilir. (4)'teki tümceyi zenginleştirerek 'Bugün akşam cnbc-e kanalındaki filmi izlemelisin' tümcesine dönüştürdüğümüzde (4)'tekinden farklı bir yorum ya da daha güçlü bir yorum ortaya çıkmaz. Çünkü 'film izlemenin' zevk için yapıldığı konusundaki *şematik bilgimiz* bilgisel okumayı güçlü kılmaktadır. Ancak farklı bir senaryo ile bir sinema televizyon bölümü öğrencisine örneğin 'Bill Kill filmi izlemelisin, sınavda bu filmde soru gelebilir' dediğimizde var olan *şematik bilginin* yerine sunulan senaryonun *şemasını* kullanarak zorunluluk okumasını belirginleştirebiliriz. Öyleyse, burada eylemin anlamsal içeriği bir sınırlayıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. Durumlar ve olaylar ile ilgili *şematik bilgimiz* daha çok aynı kiplik alanındaki çok anlamlılığı (polysemy) çözümlememizde etkili görünmektedir. Yukarıda verilen örneklerde 'ders çalışmalısın' ve 'film izlemelisin' sözceleri yükümlülük kiplik alanında 'öneri' ile 'zorunluluk' arasında çok anlamlı görünmektedir. *Şematik bilgi öneri ve zorunluluk arasında bir tercih yapmamızı sağlamaktadır.* Ancak söz konusu iki kiplik alanında gerçekleşen çift anlamlılık olduğunda (ambiguity) *şematik bilgi yetersiz görünmektedir.*

'Ev temizlenmeli' 'Hükümet bir an önce caydırıcı önlemler almalı' gibi örnekler de kipliğin bağlama göre değiştiği tezini çürütür niteliktedir. Çünkü bu tümceler tek bir bağlamda kabul edilebilir ve tek anlamlıdır: 'zorunda' yorumu vardır ve bilgisel olasılık ve yükümlülük öneri yorumları uzak/çeperde görünmektedir.

Bağlamın kipliğin anlamının belirginleşmesinde tek değişken olarak görülmesini engelleyen yapısal ve anlamsal bir takım engeller de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, kip çekimi -mAll'nın doğrudan eylem köküne gelmesiyle kompleks yüklemli ol koşacağına gelmesi arasında bariz bir anlamsal farklılık vardır:

10. Emrah eve **gitmeli.**
11. Emrah eve **gidiyor olmalı.**
12. Emrah eve **gitmiş olmalı.**

(10)'da sunulan tümcede -mAll baskın bir yükümlülük okuması taşımaktadır. Bu tümce zamansal (temporal) gönderim noktası olarak konuşma anı ve sonrasını içerebilir. Şimdi, şu anda, yarın, v.b. belirteçlerle konuşma anına ya da sonrasına gönderim noktası oluşturabilir. Ancak eylemin gerçekleştirildiği veya gerçekleştiriliyor olduğuna dair herhangi bir zamansal yerleştirme (temporal location) yapmak olası değildir. Alanyazında yükümlülüğün aynı zamanda gerçeklik dışı (irrealis) kiplik olarak adlandırılmasının nedeni de budur. Öte yandan (11) ve (12)'de görünüş çekimi ve ol koşacağı (10)'daki tümceden farklı olarak baskın bilgisellik güçlü olasılık taşımaktadır. (11) konuşmacının Emrah'ın eylemi sürdürme durumunda olduğuna dair yargısını (12) ise tamamlamış olduğuna dair yargısını dile getirmektedir. -mİş olmalı ve -(I)yor olmalı karmaşık yüklemde

-(I)yor ve -miş görünüş bilgisini, ol koşacı ise öznenin eylem açısından durumunu (state of affairs) işaretler görünmektedir. Bu anlamsal farklılığın kaynağını alanyazında mantıksal biçim açısından alınmakta ve görünüşün varoluşsal yükümlülüğün ise evrensel bir niceleyici gibi açı alabildiği iddia edilmektedir (Barbiers, 2002).

Eylemin özneye yüklediği rolün de anlamsal bir sınırlayıcı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin ‘gel’ eylemi özneye ‘kılıcı’ rolü yükler ve ‘Ali toplantıya gelmeli’ tümcesinde zorunluluk yüklenen kılıcı olabilir. Ancak özneye kılıcı rolü yüklenmediğinde, örneğin eylemin [-canlı] özne seçmesi durumunda, yükümlülük kipi ‘*süt ekşimeli’ ‘*yumurta bozulmalı’ gibi bozuk üretilere neden olmaktadır. ‘Bahar gelmeli’ ‘Güneş içimizi ısıtmalı’ gibi kabul edilebilir örneklerde ise bir yaptırım değil, yalnızca istek söz konusudur.

Buraya kadar olan gözlemlerimiz bize kipliğin anlamsal belirsizliğine dair bir kuramın edimsel çerçevede oluşturulabilmesi için belirli bir kiplik okumasını güçlendiren yapısal ve anlamsal etmenleri göz önünde bulundurması gerektiğini göstermektedir.

4.1. Türkçede yükümlülük kipi ve kılıcı etkisi

Kılıcı rolü yükümlülük kipliğinin temel anlamsal özelliği olarak bilinmektedir (Lyons, 1977; Biber, 1999). Başlangıçta sunduğumuz örneklerin bazılarının çift okumaya açık, bazılarının ise kapalı olduğunu belirtmişim. Bu örnekleri öznenin kılıcı rolünü üstlenmesi açısından tekrar ele alalım: (1) ve (4) arasında sunulan tümceler etken çatıdadır ve eylemler özne olarak [+insan] seçmekte ve kılıcı rolü yükleyebilmektedir. Bu tümcelerin ortak özellikleri değişik derecelerde çok anlamlılık ve çift anlamlılık içermesidir.

1. *Herkes* toplantılara katılmalı. (çok anlamlı)
2. (*sen*) Bu filmi izlemelisin. (çok anlamlı)
3. *Ayşe* geldiğinde evden çıkmış olmalısın. (çift anlamlı)
4. *Ali* ne yaptığını/yapacağını biliyor olmalı. (çift anlamlı)

Yükümlülük tümcelerinde her ne kadar kılıcı rolü üstlenen üye zorunlu görünse de dilbilgisel öznenin [-insan] ve hatta [-canlı] tümcelere de rastlamak olasıdır: (6) ve (7)’de sunulan örneklere şunları da ekleyebiliriz:

5. *Paket* akşama kadar eline geçmeli.
6. *Yemek* hemen pişmeli.

7. *Turizm ve kalkınma yasaları* yalnızca yatırımcıları değil çevreyi de korumalı.
8. *Televizyon kanalları* terörizmden nemalanan yayınlar yapmayı durdurmalı.

Bu örneklerin kabul edilebilir olmasını sağlayan durumun kılıcısı olabilecek dolaylı bir kılıcı olduğunu algılamamızdır. Talmy (1988) ‘güç dinamikleri’ kuramında-insansız-cansız öznelerin arkasında söylenmeyen ama çıkarımsal olan bir ‘agonist’in var olduğunu iddia eder. Gerçekten de (5)’te paketin akşama kadar yerine ulaşmasını sağlayacak kişilerin durumun asıl kılıcısı olduğunu, ya da (6)’da yemeği bir pişirenin olduğunu ve yaptırımın o kişiye yönelik olduğunu çıkarırsayabiliriz. Bu durumda, edilgen çatı yapısına benzer bir biçimde, tümcede özne pozisyonunda yer alan *dilbilgisel özne*dir ve derin yapıda eylemin nesnesidir. Kılıcı ise *mantıksal özne* gibidir. Öyleyse dolaylı kılıcılı tümcelerin önerme yapıları şöyle diyebiliriz:

Dolaylı kılıcı : (X diye biri / birileri) Y durumunu / işini Z aracılığıyla yerine getirmek zorunda

Görüldüğü gibi bu önerme yapısında yüzey yapıda tümcenin öznesi olan üye dolaylı kılıcıyla oluşturduğumuz önermede *araç rolünü* almaktadır.

Dolaylı kılıcı veya Agonist alan tümcelere benzer bir biçimde edilgen tümcelerde de kılıcı özne dolaylı olarak algılanır. (9)’da görülen edilgen tümcenin yükümlülük kipinde üretilmesini sağlayan tamir işini üstlenen bir tamirci olacağı çıkarımımızdır.

9. Araba tamir edilmeli. (X diye biri/birileri arabayı tamir etmek zorunda)
10. Ev temizlenmeli. (X diye biri evi temizlemek zorunda)

Edilgen tümcelerin önerme yapılarını şöyle genelleyebiliriz:

Dolaylı kılıcı : (X diye biri / birileri) Y durumunu / işini Z aracılığıyla yerine getirmek zorunda

Eylem açısından dolaylı veya dolaysız bir kılıcı atayamadığımız kiplik tümceleri ise zorunluluk okumasına kapalıdır. ‘bahar gel-‘ ‘çiçek aç-‘ gibi etkilemesiz eylemlerle zorunluluk yüklemek olanaksızdır. ‘Bahar gelmeli’ gibi bir tümcede ancak ‘Baharın gelmesini istiyorum’ yorumu vardır.

Peki, -mAll ile işaretlenen tümcelerde özneye kılıcı dışında bir rol yüklenebilir mi? İlginç bir biçimde, -mAll ol- koşacağına eklendiğinde özne bir işin kılıcısı değil, bir durumun deneyimcisi olabilmektedir.

11. *Emrah hasta olmalı.*

Şu ana kadar yaptığımız gözlemler çerçevesinde tümcenin öznesinin kılıcı değil deneyimci olduğunu söyleyebiliriz. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki her deneyimci taşıyan kiplik önermesi aynı biçimde tek yorumlu olmayabilir. Öznesi kılıcı olmayan önermelerde başka bir anlamsal sınırlayıcının işler olduğu görülmektedir. ‘X hasta olmalı, İngiliz olmalı, deli olmalı.v.b’ örneklerde ya X’in her hangi bir koşula göre değişmez bir özelliği ya da durumunda bir değişiklik (change of state) olduğu bilgisi vardır ve bu sözcükler yalnızca bilgisel okuma alabilmektedir.

12. a. *Şu adam İngiliz olmalı* (bilgi)-Değişmez özellik

13. *Yumurtalar bozuk olmalı* (bilgi) Durum değişikliği

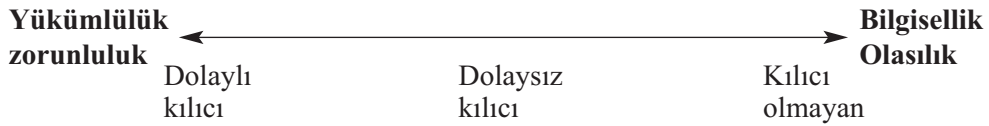
Benzer biçimde, etkilemeli eylemler de öznelerine etkilene rolü yüklemekte ve bu eylemlerle yükümlülük kipi okuması kabul edilemez görünmektedir:

14. *Süt ekşimeli. (Süt ekşimek zorunda)

15. *Yumurtalar bozulmalı (Yumurtalar bozulmak zorunda)

Bu noktada şunu belirtmeliyiz ki bu tümceler olumsuzluk açısı altında kabul edilebilir hale gelmektedir. Bunun nedeni ‘Yumurtalar bozulmamalı’ tümcesinde ‘yumurtaların bozulmasını engelleyecek ‘bir dolaylı kılıcı’ okumasının ortaya çıkmasıdır.

Buraya kadar olan gözlemlerimiz kipliğin anlamının belirginleşmesinde anlamsal bir sınırlayıcı olduğunu göstermektedir. Kipliğin belirginleşmesi ve tek anlamlı olmasında kılıcı olan öznenin kılıcı olmayan özneye ve yükümlülükten bilgiselliğe bir doğru orantı olduğu görülmektedir. Bu ilişkiyi bir derecelendirmeye şöyle gösterebiliriz:

1. Şekil: Kiplik ve kılıcılık ölçeği

5. Sonuç

Bu çalışmada yükümlülük kipinin zorunluluk anlamı taşımasıyla eylemin yüklediği anlamsal rol arasında bir ilişki olduğu iddia edilmiştir. Kılıcı dolaylı olduğunda zorunluluk anlamı tektir. Özellikle -mAll çekimli edilgen tümcelerin yalnızca zorunluluk okuması içermesi bu tezi doğrular niteliktedir. Dolaysız kılıcı olduğunda ise basit yüklemli tümcelerde yükümlülük alanında zorunluluk ile öneri arasında çok anlamlılık vardır. -mAll'nın ol koşacağına eklendiği karmaşık yüklemli tümcelerde ise özneye kılıcı dışında deneyimci ve etkilenen rolleri de yüklenebildiği için tümcelerde yükümlülük ile bilgisellik arasında çift anlamlı okuma ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, öznenin yalnızca deneyimci veya etkilenen rolü yüklenebildiği ol koşaçlı tümcelerde de tek kiplik anlamı vardır: Bilgisellik. Özetle, kiplik anlamının belirginleşmesinde anlamsal rol ile kiplik arasındaki ilişki 'dolaylı kılıcı-yükümlülük' ve 'kılıcı olmayan-bilgisellik' olarak ele alınabilir.

Kaynakça

- Aktaş, M. 2007. Eski Anadolu Türkçesinde 'gerek'. *IV. Türk Dil Kurultayı bildirileri*. Ankara: TDK.
- Barbiers, S. 2002. Modality and polarity. İçinde Barbiers, S ve F. Beukama (Hazırlayanlar) *Modality and its interaction with the verbal system*. Amsterdam, Philedelphia: John Benjamins.
- Bybee, J., Perkins, R. and W. Pagliuca. 1994. *The evolution of grammar*. Chicago: University of Chicago Press.
- Clauson, Sir Gerald. 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkic*. Oxford: Clarendon Press.
- Coates, J. (1983). *The semantics of the modal auxiliaries*. London: Croom.
- Helm. Coates, J. (1990). "Modal Meaning: The Semantic-Pragmatic Interface". *Journal of Semantics* 7: 53-63.
- Emeksiz, E. Z. (2008). 'Deontic modality in Turkish: Pragmatic and semantic constraints'. MIT Working Papers, 58.
- Erdal, M. 2000. *A grammar of old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- Ergin, M. 1981. *Türk Dilbilgisi*. Boğaziçi yayınları. İstanbul.
- Frawley, W. 1992. *Linguistic semantics*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Publications.
- Hopper, P. and Traugott, E. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: CUP.
- Keifer, F. 1994. Modality. İçinde Asher, R. E ve J.M.Y. Simpson (Hazırlayanlar) *The Encyclopedia of language and linguistics*. Oxford: Pergamon.
- Lyons, J. 1977. *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Papafragou, A. (2000). *Modality: Issues in the semantics-pragmatics interface*. Elsevier, Amsterdam.
- Talmy, L. 1985. Lexicalization patterns. İçinde Shopen, T. (hazırlayan). *Language typology and syntactic description*. Cambridge: CUP.
- Traugott, E. 2001. *Grammaticalization*. Cambridge: CUP